

КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ: *Між Полтавою й Цюрихом: як панночки ставали емансипантками*

Коли оцінювати прозу Олени Пчілки в контексті творчості літературних ровесників, одразу впадає в око іронічність та визивна несентиментальність її письма. Визивна, бо сльозлива, перечуленість ще і в другій половині ХІХ століття незрідка зоставалася, на жаль, питомою рисою української белетристики. Пишучи про село, вона й сама не може подолати тягар народницької спадщини: «малих отих рабів німих» треба жаліти й співчувати їхнім негараздам. Але в міських сюжетах з неймовірним блиском руйнує стереотипи, знижує пафос, демонструє подвійність стандартів, дошукується глибинних психологічних мотивацій учинків персонажів.

І така стильова манера пов'язана саме з традицією жіночого письма: молодша авторка, безперечно, взорується на Марка Вовчка. Це твердження може викликати подив чи й обурення, адже загальновідомо, що Ольга Драгоманова-Косач дуже не любила Марію Маркович і в тодішніх доволі палких суперечках про «вкрадену славу» завжди підтримувала версію, що «нахабна кацапка» обманом заволоділа вінцем української письменниці. (Натомість Леся Українка, до речі, вважала всі розмови про «несправжнє» авторство інсинуаціями й питала, чому ж Куліш чи Маркович від свого імени не вмili так добре творити.) Здається,

у стосунках Пчілки й Вовчка маємо ще одне гарне підтвердження теорії про страх впливу та іноді навіть неусвідомлене бажання цей вплив заперечити. Якраз романи Марка Вовчка вражають майстерністю авторської іронії та безбоязною деконструкцією патріархальних вартостей; зокрема, об'єктом її пильної уваги стає родина, шлюб, у якому жінка не знаходить можливостей для самореалізації.

Ольга Драгоманова скінчила Київський зразковий пансіонат шляхетних дівчат, одразу долучилася до братового товариства, до кола Громади і до праці за для розвою української національної ідеології. Вийшла заміж за університетського приятеля Михайла Драгоманова Петра Косача. Про побут Драгоманових-Косачів можемо сьогодні скласти уявлення за численними фотографіями, мемуарами, листами, зрештою, збереженими садибами в Колодяжному і в Києві. На світлинах молода жінка однаково чарівлива й у видзігорних фешенебельних сукнях з буфами, бантами та мереживами, і в народних строях, якими захоплювалася. Коли на салонних зображеннях складна пишна зачіска з буклями й старанно викладеними пасмами, то в другому випадку коси прикрашає пишний вінок. Моду на народні українські строї власне Ольга Драгоманова-Косач великою мірою й усталила. Оселившись із чоловіком на Волині, у Звягелі, вона почала ентузіастично збирати фольклор. Видала 1876 року книжку «Український народний орнамент». Працю вважала одною з головних життєвих засад, і діалектне гадяцьке «пчілка» обрала як псевдонім, що нагадував про дбайливий невпинний труд.

Уже в Києві уряджує в себе літературні зібрання, заохочуючи до творчості і старше, і молодше покоління. Часто влаштовувалися конкурси на обрану

тому, коли називався якийсь предмет, річ, про який кожен мав написати власний текст. Журі обирало переможців, і оповідання чи новела нагороджувалися «золотим жетоном» та публікувалися на сторінках веденого неформальним счільником Старої громади Володимиром Науменком журналу «Киевская старина».

Олена Пчілка в низці оповідань, повістей та драм подає замальовки побуту української шляхти, столичної й провінційної еліти, життєвого ладу, усталеного в маєтках і заможних садибах.

Історії ці великою мірою автобіографічні, ґрунтовані на спогадах з гадяцького дитинства і юности. Візити, бали, концерти, клубні зібрання — красивий фасад, за яким часами ховаються речі доволі непривабливі. Усі ці форми світського спілкування не в останню чергу потрібні для прилаштування дівчат на виданні; а ще коли господарство розорене й посаг невеликий, то ситуація потребує неабияких дипломатичних зусиль. Для нас сьогодні цікаві Пчілчині «Артишоки», бо трагікомічний матримоніальний сюжет служить ще й для демонстрації того, як сприймають наші дідичі російських скоробагачків, котрі шукають заробітків і гараздів у «малоросійському краї». Знов-таки, схожі колізії розгортали, до прикладу, Іван Нечуй-Левицький, Людмила Старицька-Черняхівська, адже імперське чоловіцтво охоче навідувалося до Києва й Полтави в пошуках наречених. (Ба більше, у драмі «Милость Божа» Старицька-Черняхівська наголошує, що така політика змішаних шлюбів толерувалася, заохочувалася московською владою.)

Отож приїзд російського купця привертає пильну увагу насамперед потенційних наречених. Він придбав розорений балами й виїздами маєток, перепродував збіжжя, однак же в очах сусідів був-таки парвеню. Попри незугарність, шляхетна Олімпіада радо б вийшла за московського гостя заміж, раз він забезпечить комфортне існування в розкішних інтер'єрах і паризькі наймодніші вбрання. Батьки зі скрухою думають, що б то сказала про це приниження бабуся, трохи побоюються осуду сусідів, навіть сумніваються, чи годиться приймати вдома людину сумнівного походження, — але кращих претендентів на руку й серце доньки не трапляється.

Те, що сталося на обіді в панів Свойських, треба, мабуть, назвати комунікативним непорозумінням. Усе йшло добре, поки не подали фаршировані артишоки. Господині здавалося, що це мить її тріумфу, але ні чужинецький купець, ні його місцевий помічник, котрий виконував роль чи не своєрідного «перекладача», допомагаючи адаптуватися в іншій культурі, страву не зацінили. Екзотичні артишоки здалися їм гарбузами, а вже символіку цього поданого під час сватання на тарелі овоча Хуторенко знав дуже добре. Він і пояснив усім задоволеному Хомутовникову, що насправді їх витончено принизили й образили. Що ж, довелося одружуватися із сусідською панною, котра зуміла краще приховати шляхетську зневагу до вискочки-крамаря.

Здебільшого Олена Пчілка показує життя заможних родин із жіночої точки зору, з увагою до тих ролей, які відіграють господині салонів і віталень, до їхніх зацікавлень і пріоритетів; жіночий погляд помічає речі й зв'язки, для представників сильної статі не завжди очевидні.

Жінки старанніше дотримувалися традицій і звичаїв, берегли родинну пам'ять. Натомість господарі маєтків більше спілкувалися українською мовою, адже вели справи із селянами, місцевою владою.

Українська шляхта, зрештою, переважно не втрачала зв'язку зі своєю національною традицією. З оповідань Олени Пчілки можна скласти уявлення про культурницьку роботу, поширення українофільських ідей та цінностей. Адже всі тодішні видавничі проекти здійснювалися коштом меценатів, передплатників. У «Чаді» авторка саркастично таврує непослідовних патріотів, але прикметно, що благодійними зборами й українськими журналами так чи так переймалися в численних родинях, — це була важлива складова громадського життя, товариського спілкування. Так, вибір між новими часописами й модними сукнями для новорічного балу дається її персонажкам непросто, любити Вітчизну до глибини кишені, а не лише благородної душі, вдається не всім. А кохання до красуні-служниці для панича виявилось лише хвилевою розвагою, тоді як для дівчини — трагедією. Лукія замерзла на ґанку, прийшовши на домовлене побачення, і коли її зуміли відволодати, гірко потвердила, що не хоче більше жити. Приятелька сказала, що Лукія знепритомніла від чаду, і ця метафора кохання-чаду з'являється в багатьох сюжетах письменниці. Вона не романтизує почуття, а відкриває за красивим фасадом, за високою риторикою цілком прагматичні інтереси. В «Артишоках» і сама Олімпія, і її батьки вважають вроду «капіталом», з якого можна отримати добрий зиск. Меркантильний розрахунок виявився помилковим, але попереду, ймовірно, нові спроби досягти успіху на ярмарку наречених.

Ми зі школи знаємо Пчілчині вірші для дітей, вона таки класик вітчизняної дитячої поезії й прози.

Творення літератури для найменших рідною мовою — це була програмова засада громадівського руху. Київська «Плеяда», зокрема й Леся Українка, Людмила Старицька, опікувалася дитячим журналом «Дзвінок».

Але й у творах для дорослих Олена Пчілка дуже чутлива до дитячих переживань, до травм, завданих дорослими.

Ось і в «Чаді» сусідських хлопчиків було запрошено в панський будинок на святкову ялинку, але потім про те запрошення господарі просто-таки забули, зайняті приготуваннями до міського балу.

Сюжет «Білої кицьки» розгортається радше за законами анекдоту, і в оповіданні йдеться, власне, про розвіювання запаморочливого чаду й повернення до прикрої реальності. Головний герой попросту потрапляє в тенета, уміло сплетені дівчиною. Як здебільш у цієї авторки, перебіг подій пов'язаний з якоюсь річчю або з персоніфікацією переживань та емоцій. Ось і в історії Миколи фатальну роль відіграло ніжне пухнасте котеня. Його подруга була така зворушлива в піклуванні про маленьку беззахисну істоту, а звірятко так подобалося обом, що на цій хвилі замилювання молодий чоловік і освідчився дівчині. А далі опинився під пильним наглядом і контролем. Вагітна дружина забороняє йому навіть зайвий раз вийти на прогулянку, бо треба дописати наукову працю, потрібну для отримання належного звання, посади й грошей. Майбутній батько брідиться тим, як спотворюється враз дівоча краса, як проза життя нищить колишню поезію. А його обраниця, схоже, вигравши у шлюбній лотереї, надто багато зусиль потративши на складну, виснажливу гру, тепер

отримує сливе садистське задоволення, принижуючи чоловіка й вибудовуючи власну ієрархію цінностей та інтересів. «Тепле гніздечко» (згадаймо знов-таки назву роману Марка Вовчка) виявляється швидше задушливим, аніж принадно-затишним, хатній простір обмежує свободу, під спільним дахом в'януть колишні сміливі мрії й горді заміри.

Олена Пчілка належала до того покоління жінок, яке вже отримало доступ до університетських студій, щоправда, натоді лише в Цюриху. Її приятелька Наталя Кобринська цією можливістю скористалася і прослухала кілька курсів. Трохи згодом першою україною, котра здобула диплом і лікарський фах, стала Софія Окуневська-Морачевська. Якраз Кобринська й Пчілка ініціювали видання знаменитого «Першого вінка» — альманаху жіночої творчості. Серед його авторок Леся Українка, Людмила Старицька, Уляна Кравченко, Дніпрова Чайка, Климентина Попович, Ганна Барвінок. Олена Пчілка пише вірш-маніфест, у якому розгортає топос скромності, надто вже наївну й обмежену концепцію адресата / адресатки:

На працю нашу уважати
Не вам, славутнії митці!
Ваш суд не має осягати
Спробунки нашії отсі.
Для душ несміливих, лагідних
Ми теє слово подаєм, —
І в їх, у сестер наших рідних,
Покличем слово навзаєм.

Отже, жінки-авторки звертаються до жінок-читачок, така-от творчість для «домашнього вжитку», без жодних претензій на славу й визнання поза своїм

«сестринським» колом. З одного боку, вся українська література тоді ледь-ледь почала позбуватися домашньо-вжиткового комплексу, і на риторичну «Першого вінка» це також, очевидно, вплинуло. Видавчиня й редакторка ніби наперед відбиває удари й докори, адже це таки цілком піонерська спроба.

Але вміщує вона в альманасі свою

повість «Това-
ришки», персонажки якої впевнено прямують до
амбітної мети, не надто зважаючи на попередження
й пересуди.

Йдеться про українок, що здобувають лікарський фах таки ж у Швейцарії, про перших хоробрих, котрі сіли на студентську лаву поруч зі своїми ровесниками.

Ще вдома Любі Калиновській доводиться долати й материні перестрахи, й осуд оточення: «Ну, та хлопцеві інше діло: мужчина собі всюди раду дасть!.. А дівчині зовсім не подобає віятись не знати куди й що, учитись на якусь лікарку. Бог знає, що таке!». Оце «віятись» у тираді сусідки одразу натякає на непевну поведінку, шукання заборонених сексуальних пригод і моральний переступ. Однак Любина мати не хоче позбавляти доньку права вибору, дух нового часу відчуває й вона. У родині не було синів, і донькам батько намагався дати гарну освіту. Люба зачитувалася романами й журналами з родинної бібліотеки і якось натрапила на унікальну книжку, написану своєю, а не чужою мовою. «Енеїда» Івана Котляревського стала негаданим відкриттям, а згодом студенти, повернувшись додому на канікули, привезли Шевченкового «Кобзаря». Коло читання

своєї героїні Олена Пчілка окреслює детально, наголошуючи водночас і на тому, що реакції на книжки «мужичою» мовою в околиці бували різними. Коли в іронічних «Артишоках» і «Чаді» йдеться про незацікавленість молоді в культурницькій діяльності, то в «Товаришках» герої цілеспрямовані й заповзятливі: «Любі не треба було вже шукати книжок у давній батьківській скрині: вони мовби самі шукали її й подібних молодих голів. Хто сказав би, звідки й як склався гурт любителів, котрий почав грати спектаклі, для того щоб на зібрані гроші завести в місті бібліотеку. Де вона й вродилась, тая бібліотека!».

Світські розмови навіть між старшими панями-сусідками в ті часи вже торкаються й дражливих світоглядних питань. Як примирити релігію й науку, християнство і такого популярного тоді Дарвіна? Люба пробує пояснити: «Бачите, се залежить від того, з яким поглядом приступать зараньше до сього питання. Коли думати, що чоловік єсть зовсім окреме створіння, а вдачею мовби “не од сього світа”, то, звичайно, як же тоді переконатись, що він може быть похожий на друге світове створіння! Коли ж допустить, що чоловік живе на землі так, як і все інше, що він має таке ж живе тіло, що для сього тіла треба всього того, що й для інших створінь, — скажімо, звірів, — то чому ж би між строєм тіла людським і звірячим не було східности? Чому ж нас не дивує, що одна звіряча порода похожа на другу? Що, наприклад, вовк похожий на собаку, хоть при всій східності вовк має й свої одміни, а собака — свої!». Зрештою, ще й нині трапляються судові позови батьків, котрі вважають, що їхнім дітям не мають права засмічувати голови «нечестивим» дарвінізмом... Ще складніше було переконати селян, котрі більше вірили в молитву й ритуал, і до лікарів ставилися не без підозри.

У далеких світах теж ведеться непросто. У повісті приваблює трохи наївна, але по-своєму зворушлива, позитивістська, прогресистська настанова, тверда віра в науку й розум. Книжки, лабораторії, клініки, наукові відчити — усе це зовсім не схоже на майбуття, заздалегідь, із покоління в покоління, визначене для добре вихованої панночки, котра з-під опіки батька мала одразу переходити під контроль чоловіка. Зачудоване пізнавання невідомих країн, інакших пейзажів і ландшафтів, достосування до чужих звичаїв, мандрівницький досвід — усе це змінює й загартовує. Як і безгрошів'я, часом напівголодне існування, складнощі адаптації.

Власне, «Товаришки» — це одна з перших у нашій белетристиці спроб вивести героїню в публічний простір, дати змогу опанувати топоси, належні лише сильній статі.

У сюжеті Олени Пчілки стосунки між юнаками й дівчатами майже що безпроблемні, хоча насправді неофіток приймали геть не завжди прихильно. З одного боку, вони руйнували таке зручне для половини людства уявлення про незбагненну вічну жіночність, яку освіта, та ще медична, якимось умить розвіювала (чи, може, розвінчувала). Водночас ішлося про речі й ще більш приземлені, а саме — про конкуренцію на ринку праці.

Коли в оповіданнях, сюжет яких зав'язувався навколо любовних взаємин і одруження, хтось із героїв у фіналі зазнавав прикрого фіаско, то в «Товаришках» освічена «нова жінка» Люба Калиновська стає «самій собі ціллю» і досягає тріумфу в професії. Це вона рятує породіллю і завойовує повагу селянок:

«Прийшли до хати Іванової. Ще в сінях почула Люба той тяжкий, одмінний стогін, знайомий їй з віденської клініки. Але ж, увійшовши в хату, Люба вгледіла сцену, котрої вона в віденській клініці не бачила. Близько полу стояли дві баби, придержуючи слабу молодицю, котра, високо піднявши руки, держалася за жердку, повішену над полом під стелею. Руки в молодиці залякли, голова в знесиллі схилилась набік, лиш стогін виривався крізь зуби й розходився по тихій хаті.

— Що ви робите?! — крикнула Люба. — Пустіте її зараз! Як можна так мучити слабу!! — Баби щось там порікували, однак мусили одступити. На піддержку Любі прийшла й Шкуратиха.

— Е, вже, кумо, — говорила вона одній бабі, — треба слухати! Вже ж вони знають...

Люба прийняла на свої руки бідну Іваниху з помертвілим лицем; ледве положила її на постіль, як вона зомліла.

— Отак от все мліє та мліє! — говорили баби. — Мабуть, уже з неї нічого не буде! — Води! — кричала Люба. Бризкала в лице недужій, давала нюхати спирту, — очутила. Ну, й заходилася ж, оглядівши слабу. А справа була трудна!.. Звивається Люба, дає ліки, орудує. А стогін не вгаває, рве душу... Довго поралась Люба. От чуються вже крики, від котрих мовби аж хата стинається... Чоло у Люби мокре, тіло й душа напружені, вона добирає всеї сили й зручності... Ну, хвалить бога!..».

Молода лікарка при цьому порушує офіційну заборону, адже поки не має ліцензій на операційне втручання, — але знає, що ніякий лікар до простої селянки не поїде. В оповіданні «Чад» ішлося про те, що праця в селі означає для лікаря крах

кар'єри; натомість у «Товаришках» усе малюється в романтично-стверджувальному стилі, а проблеми розв'язуються силою небуденної волі персонажів, перейнятих дорогими для них ідеями й переконаннями. Утім цей пафос усе ж не завжди руйнує читацьку недовіру. Мабуть, Михайло Драгоманов мав рацію, коли докоряв своїй сестрі, що вона надто легко збуває складнощі й перепони та згладжує вибоїстий шлях.

Вона була причетною до численних і мистецьких, і громадських українських проєктів, належала до письменників, котрі вважали за потрібне ставити діагнози суспільних хвороб і пропонувати на ті недуги ліки. Зрештою, це часи позитивізму й реалізму, великих психологічних романів, доба найвищого розвою народницької ідеології. Тож прикметно, що

в її творчості виразно видно особливість фемінізму в недержавній, підпорядкованій нації, де ця зазвичай ліва концепція ніколи не суперечила патріотичним програмам:

героїні Олени Пчілки (як і Наталі Кобринської, чи згодом Лесі Українки) домагаються якраз права стати поряд із чоловіками до роботи задля розбудови власної держави. У «Товаришках» усі авторські й читацькі симпатії на боці молодого університетської випускниці, котра повертається у своє село й починає лікарську практику; натомість її подруга обирає петербурзьку столичну кар'єру й пориває зв'язки з батьківщиною. (До речі, молодша сестра Лесі Українки Ольга якраз здобула медичний фах і починала працювати на Катеринославщині.)

Тісно пов'язана з Полтавщиною, з рідним Гадячем, де родина здебільшого літувала, Олена Пчілка пише статті, огляди, що стосуються різних суспільних конфліктів; власне, у белетристиці та публіцистиці в неї часто аналізуються ті самі події. Здавалося б, її проникливе оповідання «Соловійовий спів» стоїть дещо осторонь у прозовому доробку: йдеться про феномен «розбійництва» та справедливої помсти, про незбіжність правових та моральних оцінок. Тема благородного месництва в нашій літературі дуже значуща ще від доби романтизму, від Тараса Шевченка. Олена Пчілка, звичайно ж, знала й новіший варіант цього мотиву: йдеться про історію, що, зокрема, лягла в основу класичного роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Рудченки з Драгомановими сусіди й друзі, Олена Пчілка лишила прегарні спогади про Панаса Рудченка. У нарисі 1874 року «Подорож від Полтави до Гадячого» він зафіксував почуту од візника розповідь про знаного «чи не на всю губернію» розбишаку Гнидку. Причому земляки не засуджували злочинця, а співчували його нещастю і вважали присуд несправедливим.

У «Соловійовому співі» оповідач, молодий правник, котрий допоміг викрити вбивцю місцевого дідича, почуввається винним. Пана в селі не любили за жорстокість і непоступливість, його нагла смерть не викликала співчуття, а офіційне слідство нічого не змогло розкрити. Маємо цікаву власне детективну інтригу. Оповідач береться до справи найперш із почуття професійного азарту: шукає доказів, довго вистежує підозрюваних, вибудовує логічні ланцюжки. Урешті впевнюється, що злочин — помста за надто суворий присуд молодому хлопцю, а пана вбили його батько та брат. Знайдено пильно переховану закривавлену

сорочку, мати ридає, втративши і другого сина, закованого в кайдани, а самозваний детектив карається вчиненою кривдою. Право і справедливість тут не тотожні поняття, бо перший присуд був очевидним виявом беззаконня. Фінал «Соловійового співу» цікаво співвіднести із сюжетною розв'язкою роману Панаса Мирного. У «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» після Чіпчиної кривавої розправи з безневинною родиною його мати одразу йде до волості та свідчить проти сина. І цей епізод таки психологічно не надто переконливий, тим більш, що про її сумніви й розпач читачеві сказано зовсім мало. До того ж Панас Мирний протиставляє Чіпку і його приятеля Грицька як носіїв козацького та селянського світогляду й етосу, і, попри боягузтво, Грицько більше відповідає ідеалу «мирного» обивателя, незмінно покійного закону і владі.

Авторка ж «Соловійового співу» вибудовує ціннісну ієрархію радше в приватному контексті, у найтрагічніший момент подає ситуацію саме з материнської точки зору, інтерпретує її як трагедію батьків, у яких відібрали дітей.

Фінал оповідання швидше відкритий; молодий юрист співчуває злочинцю, але й не може виправдати його. І ніяк не здатен визначити, чия ж вина більша й тяжча: дідича, котрий занапастив цілу родину за нещасний візок дров, украдених у лісі, чи месників, котрі не змогли зупинитися в пориві справедливої відплати, в обстоюванні своєї гідності, споневаженої офіційним судом.

Конфлікт між маєтком і селом у «різдвяній пригоді» «Збентежена вечеря» побачений і пережитий

дитиною, котра вперше вийшла з приватного хатнього простору в ширший світ. Омелько, за звичаєм, несе кутю й узвар у горнятках своїм хрещеним батькам. Спершу пані, привітній і зичливій із селянами. У будинку гості, прикрашають ялинку, але маленького гостя все ж запрошують у світлицю й обдаровують новеньким блискучим п'ятаком. Далі він простує до «холодної», де ув'язнений за підозрою в причетності до розгрому графської економії його хрещений батько. Контраст «панського» й «мужицького» побутування такий різкий, що святковий настрій зовсім зникає, а жаль до арештанта гонить Омелька підглянути за діями кривдників. Почувши кризу відчинену квартиру, як аристократичне товариство збиткується над його дарунком, хлопчик влучно кидає отриману монету на стіл, спричинивши неабиякий переполох. Цей «різдвяний досвід» змусив одразу подорослішати, позбутися неспокушеної довіри до світу, ба більше, ототожнити себе з арештованим бунтарем.

Олена Пчілка одною з перших намагається змінити адресацію вітчизняної белетристики, пише для зацікавлених читачів, котрі купують українську книжку не лише з патріотичних міркувань, а й тому, що вона може конкурувати з перекладною, може розважати, захоплювати досконалістю сюжету, стилю.

Урешті, вона дає прегарні замальовки з життя української шляхти, нариси тої культури, звичаїв, побуту, які з часової відстані тим цікавіші зараз для нас.

Віра Агеева